

قالب الف - متن کرسی ترویجی:

۱- مشخصات ارائه دهنده (گان):

نام و نام خانوادگی:	سید امیر سخاوتیان
میزان تحصیلات:	دکتری
رشته تحصیلی:	الهیات
مرتبه علمی:	استادیار
نام و آدرس محل اشتغال:	دانشگاه آزاد اسلامی قم - قم - دانشگاه آزاد اسلامی قم
شماره تلفن:	۰۹۱۲۷۴۸۱۷۴۱
آدرس ایمیل:	sekhavatian@bou.ac.ir
شناسه ORCID:	۰۰۰۰-۰۰۰۲-۲۸۸۰-۲۴۵۷

۲- عنوان کرسی:

عنوان فارسی: تطورات تاریخی فقه جهاد از صدر اسلام تا عصر حاضر
عنوان انگلیسی: Current rationality on transcendental education in the hadith "The soldiers of reason and ignorance"
عنوان عربی: التطورات تاریخی فقه الجهاد من صدر الاسلام الى الان

۳- متن کرسی ترویجی: (آن دسته از ارائه دهندگان کرسی ترویجی یا دانشگاه یا موسسه‌ای که کرسی در آن برگزار می‌شود به

زبان غیرفارسی هستند، می‌توانند متن کرسی را به زبان اصلی ارائه دهند)

درآمد

فقه جهاد یکی از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین موضوعات در فقه اسلامی است که تاریخ تطور و تحول آن به‌ویژه در واکنش به شرایط زمانی و سیاسی مختلف، جذاب و قابل توجه است. جهاد در آغاز به‌عنوان یک مفهوم دفاعی و وسیله‌ای برای گسترش اسلام در برابر تهدیدات خارجی مطرح بود، اما در طول تاریخ به‌ویژه تحت تأثیر تحولات سیاسی، اجتماعی و نظامی، مفهوم و رویکرد آن تغییرات قابل‌توجهی داشته است. از صدر اسلام که جهاد در قالب دفاع از جامعه مسلمانان و دعوت به اسلام در برابر کفار مطرح شد، تا دوران‌های بعدی که جهاد به ابزاری برای گسترش سلطه حکومتی یا مقابله با استعمارگران تبدیل شد، فقه جهاد به‌طور مستمر تطور یافته است.

در این فصل، روند تاریخی تحول فقه جهاد از صدر اسلام تا دوران معاصر بررسی خواهد شد. در آغاز این مسیر، سیره پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) و خلفای نخست الگوهای اصلی برای تفسیر و اعمال جهاد را شکل دادند. سپس با ظهور حکومت‌های اموی و عباسی، جهاد به‌عنوان ابزاری برای گسترش قدرت سیاسی و فتوحات قلمروهای اسلامی استفاده شد. در دوران صفویه و مشروطیت، جهاد علاوه بر ابعاد دینی، به‌عنوان ابزاری سیاسی برای حفظ استقلال و مقابله با تهدیدات داخلی و خارجی مطرح گردید. در دوران استعمار و جنگ‌های استقلال، جهاد در قالب مقاومت ملی علیه اشغالگران غربی قرار گرفت و در عصر معاصر، با ظهور دولت-ملت‌های اسلامی و پدیده‌های نوین همچون جنگ‌های نیابتی، فقه جهاد با مسائلی چون مبارزه با اشغالگران جدید و مقاومت ملی مواجه شد. این بررسی تاریخی نشان می‌دهد که شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هر دوره چگونه بر تفسیر و استنباط فقهی جهاد تأثیر گذاشته است و تحولات فقه جهاد چگونه در پاسخ به نیازهای مختلف دینی و سیاسی شکل گرفته‌اند.

جهاد در صدر اسلام

جنگ‌های پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. این جنگ‌ها نه تنها برای دفاع از جامعه اسلامی و مسلمانان، بلکه به عنوان ابزاری برای گسترش دعوت اسلامی و مقابله با تهدیدات داخلی و خارجی صورت گرفتند. تحلیل این جنگ‌ها و فتاوی اولیه مرتبط با آن‌ها، نقش حیاتی در تبیین مفهوم جهاد در تاریخ اسلام و فقه جهاد دارد. در این بخش، به طور خاص به جنگ‌های پیامبر اسلام، به ویژه غزوه‌ها و فتوحاتی که پس از رحلت پیامبر رخ داد، پرداخته می‌شود. به عبارتی؛ در جنگ‌های پیامبر اسلام، دعوت به اسلام به عنوان هدف اصلی جنگ‌ها مطرح بود. به عبارتی دیگر، پیامبر اسلام همواره سعی داشت تا در مواقع جنگ، از آن به عنوان فرصتی برای دعوت و هدایت افراد به دین اسلام استفاده کند.

۱. جنگ‌های پیامبر اسلام: نقش دعوت و دفاع

در دوران پیامبر اسلام، جنگ‌ها به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: جنگ‌های دفاعی و جنگ‌های ابتدایی یا فتوحاتی که به منظور گسترش اسلام انجام شد. اولین جنگ‌های پیامبر اسلام، جنگ‌های دفاعی بودند که با هدف حفظ امنیت مسلمانان در برابر حملات قریش و سایر قبیله‌های مخالف آغاز شدند. این جنگ‌ها از جمله جنگ بدر، احد و خندق بودند.

جنگ بدر: جنگ بدر نخستین پیروزی بزرگ مسلمانان بود. پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) در این جنگ نه تنها از جامعه اسلامی دفاع کرد، بلکه از آن به عنوان فرصتی برای اثبات حقانیت دین اسلام استفاده نمود. این جنگ بیشتر جنبه دفاعی داشت و به طور مستقیم در برابر تهدید قریش قرار گرفت.

جنگ احد: جنگ احد به عنوان یک نبرد مهم و استراتژیک در تاریخ اسلام، بار دیگر نشان داد که پیامبر اسلام در مواقع خطرناک به دنبال حفظ امنیت مسلمانان و دفاع از اصول دینی است. در این جنگ، مسلمانان در ابتدا پیروز بودند، اما به دلیل نقض دستور پیامبر از سوی برخی از مسلمانان، این جنگ به شکست تبدیل شد.

جنگ خندق: جنگ خندق یکی از جنگ‌های دفاعی مهم بود که در آن پیامبر اسلام برای دفاع از مدینه در برابر حملات قریش و همپیمانان آن‌ها، خندق‌های دفاعی حفر کرد. این جنگ نشان‌دهنده استراتژی دفاعی هوشمندانه و استفاده از روش‌های نوین نظامی در دفاع از جامعه اسلامی بود.

۲. فتاوی اولیه در مورد جهاد

پس از رحلت پیامبر اسلام، موضوع جهاد همچنان در جوامع اسلامی مطرح بود، اما با توجه به نیاز به تصمیم‌گیری‌های جدید و متناسب با شرایط مختلف، فتاوی اولیه در زمینه جهاد از سوی صحابه و علما صادر شد. این فتاوی بیشتر در زمینه جنگ‌های شبه جزیره و جنگ‌های آنان با امپراتوری‌های خارجی همچون روم و ایران بودند. به ویژه در دوران خلافت ابوبکر و عمر بن خطاب، فتاوی جهاد در زمینه جنگ‌های مختلف بیشتر شد. فتوحات در سرزمین‌های مختلف از جمله ایران و روم، همزمان با جنگ‌های داخلی مانند جنگ‌های رده - جنگ‌هایی که پس از ارتداد برخی از قبایل عربی در گرفت. بودند. فتاوی ابوبکر در جنگ‌های رده بر اساس دو هدف اصلی صادر شد: یکی برای مقابله با ارتداد و حفظ وحدت دینی در میان مسلمانان و دیگری برای حفظ تمامیت ارضی جامعه اسلامی. همچنین در دوران خلافت عمر بن خطاب، فتاوی جهاد در برابر دو امپراتوری روم و ایران صادر شد. جنگ‌های فتوحات در این دوران به طور گسترده‌ای به وقوع پیوستند و مسلمانان توانستند در مدت زمان کوتاهی بخش‌های وسیعی از سرزمین‌های این دو امپراتوری را فتح کنند. این فتوحات، علاوه بر گسترش قلمرو اسلام، به عنوان ابزاری برای مقابله با تهدیدات خارجی و تثبیت قدرت مسلمانان استفاده شد.

۳. اجتهاد صحابه در جنگ‌های پس از رحلت پیامبر

پس از رحلت پیامبر اسلام، مسئله اجتهاد در زمینه جهاد و فتواهای مربوط به آن از سوی صحابه مطرح شد. یکی از مهمترین مسائل اجتهادی در این دوره، تصمیم‌گیری در مورد نحوه جهاد در فتوحات خارج از جزیره العرب بود. صحابه و دیگر علما با توجه به شرایط جدید سیاسی و نظامی که پس از رحلت پیامبر به وجود آمد، تصمیمات مختلفی در مورد نحوه برخورد با سرزمین‌های غیر مسلمان گرفتند. برخی از صحابه به شدت بر گسترش اسلام از طریق جنگ‌های فتوحات تأکید داشتند، در حالی که دیگران بر لزوم جهاد دفاعی و مقابله با تهدیدات داخلی تأکید می‌کردند.

همچنین، در زمینه تعامل با اهل ذمه، فتاوی مختلفی صادر شد. این فتاوی بیشتر بر مبنای شرایط جدید جوامع اسلامی و نیاز به تعامل با غیر مسلمانان در داخل و خارج از قلمرو اسلامی بوده است. در این دوره، جهاد به عنوان ابزاری برای حفاظت از مسلمانان در برابر تهدیدات خارجی و حفظ امنیت داخلی قلمرو اسلامی مورد استفاده قرار گرفت.

جهاد در قرون میانه

در دوران طلایی تمدن اسلامی، به ویژه در دوران خلافت‌های اولیه اسلامی و پس از آن در دوران‌های مختلف، فقه جهاد به عنوان یکی از ارکان مهم اصول فقهی و حقوق اسلامی مورد توجه و بحث‌های گسترده‌ای قرار گرفت. در این دوران، رویکرد علما و فقها در تفسیر و تأویل نصوص جهاد و فتاوی ملاک‌ها، تأثیر بسیاری بر روند شکل‌گیری فقه جهاد و کاربرد آن در شرایط مختلف گذاشت. این تأویل‌ها به ویژه در دوران خلافت ابوبکر، عمر، صوفیان و سپس در میان متأخرین مذاهب

فقهی اهل سنت و امامیه شکل گرفت. در این تحلیل، نحوه برخورد با جهاد، انواع آن و چگونگی تأویل و تفسیر نصوص جهاد در فقه اسلامی بررسی می‌شود.

در دوران میانه، به‌ویژه در دوره‌های اموی و عباسی، با گسترش مذاهب فقهی در جهان اسلام و ایجاد مذاهب چهارگانه اهل سنت و مکتب امامیه، رویکردهای مختلفی به جهاد مطرح شد. این رویکردها نه تنها در تفسیر نصوص جهاد بلکه در تعیین شرایط و قوانین آن نیز تأثیرگذار بودند. در این دوران، توجه بیشتری به تأویل نصوص جهاد و تطبیق آن‌ها با شرایط زمانه و نیازهای اجتماعی و سیاسی معطوف شد. در مذهب حنفی و مالکی، جهاد به‌عنوان یکی از واجبات دینی در نظر گرفته می‌شود. فقه حنفی به‌ویژه در فتوای جهاد با توجه به شرایط جنگ‌های داخلی و خارجی، تأکید زیادی بر اصول انصاف و عدالت در میدان جنگ داشت. در این دیدگاه، جهاد تنها در شرایط خاص و با رعایت اصول اخلاقی جنگ مجاز بود. به‌طور مشابه، مذهب مالکی نیز جهاد را در چهارچوب اصول اخلاقی و دفاع از جامعه اسلامی مطرح می‌کند. در مذهب شافعی و حنبلی، فقه جهاد بیشتر بر جنبه‌های دفاعی و واکنشی تأکید داشت. فقهاء شافعی و حنبلی جهاد را به‌عنوان یک واجب فردی و جمعی در مواقع خاص می‌دیدند و آن را فقط در موارد دفاع از سرزمین اسلامی یا مواجهه با تهدیدات خارجی مجاز می‌شمردند. در این مذاهب، جهاد ابتدایی بیشتر محدود به شرایط خاص بود و در مواردی که حمله به سرزمین‌های اسلامی تهدید به نظر می‌رسید، جهاد واکنشی و دفاعی مورد تأکید قرار می‌گرفت.

در مکتب امامیه، جهاد بیشتر از منظر دینی و سیاسی مورد تأکید قرار می‌گرفت. امامیه جهاد را یکی از ارکان مهم سیاست‌گذاری دینی می‌داند و به آن به‌عنوان ابزاری برای دفاع از دین و اهل بیت (علیهم‌السلام) نگاه می‌کند. در این دیدگاه، جهاد ابتدایی تنها در صورت اجازه امام معصوم و بر اساس مصلحت عمومی صورت می‌گیرد. علاوه بر این، در مکتب امامیه، جهاد با توجه به عدالت اجتماعی و حفظ حقوق انسان‌ها انجام می‌شود و تحت هیچ شرایطی نباید به آزار غیرنظامیان، زنان، کودکان و سایر افراد بی‌گناه منجر شود.

تأویل نصوص جهاد از مهم‌ترین مباحث فقهی است که در دوران‌های مختلف، به‌ویژه در دوره‌های متأخر، تحت تأثیر شرایط اجتماعی و سیاسی قرار گرفته است. نصوص جهاد در قرآن و سنت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) از جمله آیات سوره التوبه و سوره الانفال، به‌طور واضح جهاد را به‌عنوان یک ابزار برای دفاع از دین و جامعه مسلمانان مطرح می‌کنند. اما در طول تاریخ، فقهاء و علما با توجه به شرایط زمانی و نیازهای خاص جامعه، به تأویل این نصوص پرداخته‌اند. بسیاری از فقهاء و متأخرین مذاهب، تأویل جهاد ابتدایی را با توجه به مفهوم دفاع از دین و مقابله با تهدیدات خارجی انجام داده‌اند. در این تأویل، جهاد ابتدایی به‌عنوان یک اقدام برای گسترش دعوت اسلامی مطرح می‌شود و نباید از آن به‌عنوان ابزاری برای فتح سرزمین‌ها یا استعمار استفاده کرد.

در نهایت، رویکرد علما و فقهاء به جهاد در دوران‌های مختلف تاریخ اسلام، از دوران طلایی تمدن اسلامی تا دوران معاصر، تحت تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و دینی قرار گرفته است. تأویل نصوص جهاد و فتوای ملاک‌ها در طول زمان دستخوش تغییرات زیادی شده و همواره در واکنش به نیازهای جدید جامعه اسلامی و تهدیدات بیرونی و داخلی شکل گرفته است. از این‌رو، فقه جهاد نه تنها به‌عنوان یک اصل دینی بلکه به‌عنوان ابزاری برای مقابله با تهدیدات و حفظ امنیت جامعه اسلامی در طول تاریخ مطرح شده است.

جهاد در عصر صفویه و عثمانی و استعمار

در تاریخ اسلام، تحولات سیاسی و اجتماعی مختلفی تأثیر عمیقی بر فقه جهاد و مبارزه با تهدیدات خارجی گذاشته است. دوره‌های مختلف تاریخی، از دوران سلطنت عثمانی، دوره صفویه، تا عصر استعمار، شاهد تغییرات عمده‌ای در اولویت‌های جهاد، تأویل فقهی آن و شکل‌گیری ادبیات مقاومت ملی بوده‌اند. در این دوران‌ها، نه تنها مفهوم جهاد در مقابله با بیگانگان و تهدیدات خارجی دستخوش تغییراتی شد، بلکه فتاوای مربوط به مبارزه با استعمار و تلاش برای بیداری امت نیز از جنبه‌های مهم فقه جهاد در این دوره‌ها به شمار می‌آید.

۱. دوره صفویه: مقاومت در برابر تهدیدات خارجی و بیداری امت

دوره صفویه در ایران (۱۵۰۱-۱۷۳۶ میلادی) یکی از دوره‌های حساس تاریخ اسلام و تاریخ ایران بود که با تأسیس دولت شیعی در این منطقه، نه تنها تأسیس یک قدرت جدید در جهان اسلام، بلکه مقابله با تهدیدات خارجی، به‌ویژه از سوی امپراتوری‌های عثمانی و مغول‌ها نیز با چالش‌های جدیدی همراه شد. در دوران صفویه، مفهوم جهاد بیشتر به‌عنوان مقاومت در برابر تهدیدات خارجی، به‌ویژه از سوی امپراتوری عثمانی و همچنین حملات پرتغالی‌ها و اسپانیایی‌ها در سواحل خلیج فارس و دریا‌های هند، مطرح گردید. در دوران صفویه، فقه جهاد و مبارزه با بیگانگان در چارچوب مقاومت ملی و دفاع از سرزمین‌های اسلامی مطرح بود. از آنجا که صفویه‌ها به‌طور خاص به مذهب شیعه تعلق داشتند، جهاد در این دوره علاوه بر جنبه‌های سیاسی و نظامی، دارای ابعاد مذهبی نیز بود. جهاد به‌ویژه در برابر نیروهای خارجی که تهدیدی برای امنیت و استقلال ایران به شمار می‌آمدند، تبدیل به یک وظیفه دینی و ملی شد. فتوای فقهی صادر شده در این دوران تأکید داشتند که جهاد نه تنها یک واجب دینی است، بلکه یک ضرورت ملی برای دفاع از کشور و مردم شیعه محسوب می‌شود.

۲. دوره عثمانی: جهاد به عنوان ابزاری برای گسترش سلطنت

امپراتوری عثمانی که از قرن پانزدهم میلادی به قدرت رسید، یکی از بزرگترین و قدرتمندترین امپراتوری‌های تاریخ اسلام بود. در دوران عثمانی، جهاد همواره به عنوان یکی از اصول اساسی سیاست خارجی و داخلی این امپراتوری مطرح بود. از یک سو، امپراتوری عثمانی جهاد را به عنوان ابزاری برای گسترش قلمرو اسلامی و مقابله با تهدیدات خارجی، به ویژه از سوی امپراتوری‌های مسیحی اروپا، مانند جنگ‌های فتح قسطنطنیه و جنگ‌های صلیبی، به کار می‌برد. از سوی دیگر، عثمانی‌ها جهاد را به عنوان ابزاری برای متحد نگه داشتن امت اسلامی در مقابل تهدیدات داخلی و خارجی و تقویت وحدت مسلمانان در سرزمین‌های مختلف اسلامی معرفی می‌کردند.

در این دوران، فتاوای جهاد عمدتاً توسط علما و فقهاء عثمانی صادر می‌شد و بیشتر بر مبارزه با کافران و دفع تهدیدات خارجی تمرکز داشت. با این حال، با گسترش سلطنت عثمانی و مواجهه با امپراتوری‌های بزرگ اروپایی، مانند امپراتوری هابسبورگ و امپراتوری روسیه، مفهوم جهاد بیشتر به عنوان یک ابزار نظامی برای دفاع از سرزمین‌های اسلامی و مقابله با تجاوزات خارجی مورد استفاده قرار می‌گرفت. در این دوره، جهاد ابتدایی به عنوان یکی از اهداف مهم عثمانی‌ها مطرح بود که در آن امپراتوری عثمانی از جهاد به عنوان ابزار توسعه طلبی و تثبیت قدرت خود استفاده می‌کرد.

۳. دوره استعمار: فتاوی مبارزه با استعمار و شکل‌گیری ادبیات مقاومت

با آغاز دوران استعمار در قرن نوزدهم و بیستم، جهان اسلام با تهدیدات جدیدی مواجه شد که از آن به عنوان استعمار غربی یاد می‌شود. استعمارگران اروپایی به ویژه از قرن نوزدهم میلادی به تدریج بر بسیاری از سرزمین‌های اسلامی تسلط یافتند و بسیاری از مناطق اسلامی به عنوان مستعمره‌های غربی درآمدند. در این شرایط، فقه جهاد و مبارزه با بیگانگان دستخوش تغییرات عمده‌ای شد. فتاوی جدید در خصوص جهاد علیه استعمارگران به ویژه در کشورهای عربی، هند و آفریقای شمالی صادر شد. در این دوران، جهاد دیگر تنها به عنوان یک امر دینی و نظامی برای دفاع از سرزمین‌های اسلامی در برابر تهدیدات خارجی مطرح نمی‌شد، بلکه جهاد به عنوان ابزاری برای مقاومت علیه استعمارگران و مبارزه با سلطه استعمارگران غربی معرفی شد. فقهاء و علما با توجه به تحولات جدید جهانی، جهاد را نه تنها به عنوان یک فریضه دینی بلکه به عنوان یک فریضه سیاسی و اجتماعی برای مبارزه با استعمارگران غربی در نظر گرفتند.

فتاوی جهاد در این دوران به ویژه در کشورهای مسلمان مانند مصر، هند و الجزایر صادر شد و علما و فقهاء به مسلمانان دستور دادند که در برابر استعمارگران غربی مقاومت کنند و به عنوان یک وظیفه دینی و ملی به مبارزه بپردازند. فتاوی معروف شیخ محمد عبده در مصر و فتاوی علما در هند و آفریقای شمالی نمونه‌هایی از این فتاوی هستند که جهاد را به عنوان ابزاری برای آزادی از استعمارگران غربی تفسیر می‌کردند. در این دوره، ادبیات مقاومت و تلاش برای بیداری امت در برابر استعمارگران به طور مؤثری شکل گرفت. شاعران و نویسندگان عرب و مسلمانان از جهاد به عنوان ابزاری برای بیداری امت و مبارزه با ظلم و سلطه استعمارگران استفاده کردند. شاعران و نویسندگان بزرگی مانند مصطفی لطفی المنفلوطی در مصر و شاکر مراد در الجزایر به طور گسترده‌ای بر مفهوم جهاد در مقابل استعمار تأکید کردند. در نتیجه، در دوران استعمار و پس از آن، جهاد به عنوان یک ابزار برای مبارزه با استعمارگران و سلطه‌گران غربی و همچنین برای بیداری امت اسلامی در برابر ظلم و فساد جهانی تأسیس شد. این تغییرات در رویکرد جهاد در مواجهه با تهدیدات خارجی و داخلی، به ویژه در قالب مقاومت ملی و مبارزه با استعمار، موجب شکل‌گیری ادبیات جدیدی در تاریخ اسلام و فقه جهاد شد.

در نهایت، در دوران عثمانی، صفوی و استعمار، فقه جهاد از یک ابزار دفاعی و گسترش قلمرو اسلام به ابزاری برای مقاومت در برابر تهدیدات بیگانگان و استعمارگران تبدیل شد. فتاوی جهاد در این دوره‌ها نه تنها برای دفاع از سرزمین‌های اسلامی بلکه برای حفظ استقلال و هویت دینی مسلمانان در برابر استعمار و سلطه خارجی مطرح شدند. ادبیات مقاومت ملی و تلاش برای بیداری امت اسلامی در این دوران به طور مؤثری شکل گرفت و موجب تحولات بزرگ در تاریخ فقه جهاد و مفهوم آن در تاریخ اسلام شد.

جهاد در عصر جدید

در قرن بیستم، تحولات سیاسی و اجتماعی در سطح جهانی موجب تغییرات عمده‌ای در مفهوم و کاربرد فقه جهاد شد. انقلاب‌های مختلف اسلامی، از جمله انقلاب اسلامی ایران، مبارزات فلسطین و لبنان، و دفاع مقدس ایران، به ویژه با ظهور مفاهیم جدید مقاومت ملی و اسلامی، زمینه‌ساز شکل‌گیری فقه جهاد در بسترهای جدید سیاسی و اجتماعی شدند. این تحولات در پی وقوع استعمار و مبارزات ضد استعماری، چالش‌های جدیدی برای جوامع اسلامی ایجاد کرد و واکنش‌های مختلفی را از حوزه‌های علمیه در پی داشت. در این تحلیل، به واکنش حوزه‌های اسلامی به انقلاب‌های قرن بیستم و تأثیر آن‌ها بر شکل‌گیری و تطور فقه جهاد، با تمرکز بر انقلاب اسلامی ایران، مبارزات فلسطین و لبنان و دفاع مقدس ایران، پرداخته خواهد شد.

۱. انقلاب اسلامی ایران

انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ به رهبری امام خمینی (ره)، یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی و دینی قرن بیستم بود که تأثیرات عمده‌ای بر مفهوم جهاد در جهان اسلام گذاشت. انقلاب اسلامی نه تنها موجب سرنگونی رژیم طاغوت شد، بلکه مفهوم جهاد را از چارچوب‌های سنتی آن، که عمدتاً به‌عنوان دفاع از سرزمین اسلامی و مقابله با تهدیدات خارجی دیده می‌شد، به یک حرکت انقلابی با هدف تحقق عدالت اجتماعی، استقلال سیاسی و نفی سلطه استعمار و استبداد تبدیل کرد.

فقه جهاد در انقلاب اسلامی ایران: در انقلاب اسلامی ایران، جهاد به‌عنوان ابزاری برای مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی مطرح شد. امام خمینی و فقهای حوزه علمیه قم جهاد را به‌عنوان یک واجب شرعی و ملی برای تحقق اهداف انقلاب و مبارزه با سلطنت پهلوی و سلطه‌های خارجی تبیین کردند. در این راستا، فقه جهاد به‌ویژه در متون نظری و عملی انقلاب اسلامی ایران تأکید بر جهاد در برابر ظلم، فساد و استعمار داشت. شعارهایی مانند «جهاد فی سبیل الله» و «نه شرقی نه غربی» به‌طور مستقیم از منابع دینی و فقهی جهاد استخراج می‌شدند و در کنار مفاهیمی همچون «ولایت فقیه»، «مقاومت اسلامی» و «مبارزه علیه ظلم»، نقش کلیدی داشتند.

فقه جهاد در دوران انقلاب اسلامی ایران بیشتر از هر زمان دیگری به‌عنوان یک ابزار مبارزه با استبداد و استعمار جهانی مورد توجه قرار گرفت. امام خمینی در سخنرانی‌های خود جهاد را نه تنها به‌عنوان فریضه‌ای فردی بلکه به‌عنوان یک فریضه اجتماعی و جمعی برای اصلاح جامعه اسلامی تفسیر می‌کرد. در همین راستا، جهاد به‌عنوان یکی از ارکان انقلاب اسلامی ایران در برابر تهدیدات داخلی و خارجی و برای دستیابی به استقلال و عدالت اجتماعی مطرح شد.

۲. مبارزات فلسطین و لبنان

پس از انقلاب اسلامی ایران، مفاهیم جهاد و مقاومت اسلامی به‌ویژه در کشورهای عربی، به‌ویژه فلسطین و لبنان، مورد توجه و گسترش قرار گرفت. مبارزات مردم فلسطین در برابر اشغالگری اسرائیل و مبارزات گروه‌های مقاومت اسلامی در لبنان، همچون حزب الله لبنان، به‌عنوان نمونه‌های برجسته‌ای از جهاد در قرن بیستم معرفی شدند. در فلسطین، جهاد در برابر اشغالگران اسرائیلی به‌عنوان یکی از ارکان اصلی مبارزه علیه ظلم و اشغالگری مطرح شد. گروه‌های مختلف فلسطینی، به‌ویژه حماس و جهاد اسلامی فلسطین، مفهوم جهاد را به‌عنوان یک حرکت انقلابی و دینی برای آزادی فلسطین و مقابله با اسرائیل گسترش دادند. در این مبارزات، جهاد نه تنها به‌عنوان یک جنگ نظامی بلکه به‌عنوان یک جهاد فرهنگی و سیاسی برای بیداری امت اسلامی و تحقق حقوق ملت فلسطین تفسیر می‌شد.

حزب الله لبنان، که به‌ویژه بعد از جنگ‌های ۱۹۸۲ با اسرائیل به‌وجود آمد، یکی دیگر از نمونه‌های بارز فقه جهاد در قرن بیستم است. این گروه مقاومت اسلامی در لبنان، با تأسیس خود در راستای مبارزه با اشغالگری اسرائیل، جهاد را به‌عنوان یک تکلیف شرعی و سیاسی برای آزادی سرزمین‌های اسلامی تفسیر کرد. این تأویل از جهاد در لبنان و فلسطین، به‌ویژه پس از انقلاب اسلامی ایران، به‌طور مستقیم با مفاهیم مقاومت اسلامی و مبارزه با ظلم و اشغالگری پیوند خورد. در این دوران، جهاد نه تنها به‌عنوان یک ابزار نظامی برای مقابله با اشغالگران بلکه به‌عنوان ابزاری فرهنگی و سیاسی برای ایجاد بیداری امت اسلامی و اتحاد مسلمانان در برابر تهدیدات جهانی مطرح شد. فتاوی مختلف در این زمینه صادر شد که جهاد در برابر استعمارگران و اشغالگران نه تنها واجب بلکه یک فریضه دینی است.

۳. دفاع مقدس ایران

یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخی که مفهوم جهاد را در بستر جنگ‌های معاصر اسلامی مورد توجه قرار داد، دفاع مقدس ایران در برابر حمله عراق در سال ۱۹۸۰ بود. جنگ ایران و عراق که به مدت هشت سال ادامه یافت، با عنوان «جهاد دفاعی» از سوی روحانیت توصیف شد. در این جنگ، ایران به‌طور گسترده‌ای از مفاهیم جهاد دفاعی برای مقابله با دشمن خارجی و حفظ استقلال ملی خود استفاده کرد. در فقه جهاد دفاعی، جهاد تنها در شرایطی مجاز است که جامعه اسلامی یا سرزمین‌های اسلامی در معرض تهدیدات خارجی قرار بگیرند. در جنگ ایران و عراق، جمهوری اسلامی ایران به‌طور رسمی جهاد را به‌عنوان یک تکلیف شرعی برای دفاع از کشور و مردم خود تفسیر کرد. آیت الله خمینی در این دوران تأکید داشت که این جنگ یک جنگ مقدس است که هدف آن دفاع از اصول اسلامی و سرزمین مسلمانان است. دفاع مقدس ایران تأثیر زیادی بر فقه جهاد در دنیای معاصر داشت. در فتاوی مختلف صادر شده در این دوران، جهاد به‌عنوان یک وظیفه دفاعی در برابر دشمن خارجی و تهدیدات نظامی تفسیر می‌شد. این تفسیر جدید از جهاد، به‌ویژه در کشورهای مسلمان و در میان گروه‌های مقاومت، تأثیرگذار بود و به‌عنوان الگویی برای مقاومت در برابر سلطه‌گران خارجی مطرح شد.

۴. شکل‌گیری «فقه جهاد» در شعارها و متون انقلاب

فقه جهاد در دوران معاصر، به‌ویژه پس از انقلاب اسلامی ایران، به‌طور گسترده‌ای در شعارها و متون انقلاب گنجانده شد. در متون دینی و انقلابی، جهاد دیگر تنها به‌عنوان یک مفهوم نظامی مطرح نبود، بلکه ابزاری برای بیداری امت اسلامی، مبارزه با ظلم و فساد، و تحقق عدالت اجتماعی بود. این تغییر در رویکرد فقه جهاد به‌ویژه در مفاهیم مقاومت ملی و مبارزه با استعمار و سلطه‌گران غربی نمود یافت. فقه جهاد و مبارزه با استعمار و استبداد: فقه جهاد در این دوران بیشتر در راستای

مبارزه با استبداد داخلی و استعمار خارجی تبیین می‌شد. در متون انقلابی ایران، مفاهیم جهاد در کنار دیگر اصول انقلاب مانند «ولایت فقیه»، «مقاومت اسلامی»، و «آزادی و استقلال» قرار گرفت. در این متون، جهاد نه تنها یک وظیفه دینی بلکه یک ابزار اجتماعی و سیاسی برای تحقق اهداف انقلاب اسلامی مطرح شد. در شعارهای انقلاب اسلامی ایران، جهاد به عنوان ابزاری برای مبارزه با استبداد داخلی و سلطه خارجی به طور جدی مورد تأکید قرار گرفت. شعارهایی مانند «نه شرقی نه غربی» از جمله عباراتی بود که در طی انقلاب و در جریان دفاع مقدس به طور گسترده‌ای ترویج یافتند و اساس‌گذار فقه جهاد در دوره معاصر شدند.

واکنش‌های حوزه‌های علمیه به انقلاب‌های قرن بیستم، به‌ویژه انقلاب اسلامی ایران، مبارزات فلسطین و لبنان، و دفاع مقدس ایران، منجر به تغییرات عمده‌ای در مفهوم جهاد و فقه جهاد در دنیای معاصر شد. فقه جهاد دیگر تنها به عنوان ابزاری نظامی برای دفاع از سرزمین‌ها و مقابله با تهدیدات خارجی مطرح نبود، بلکه به عنوان ابزاری برای مقاومت ملی، مبارزه با سلطه و استعمار، و تحقق اهداف انقلاب‌های اسلامی و عدالت اجتماعی در کشورهای مسلمان مورد توجه قرار گرفت. در این دوره‌ها، جهاد به عنوان یک فریضه دینی و سیاسی، با پیوند با بیداری امت اسلامی، مبارزه با ظلم و فساد جهانی، و تلاش برای استقلال و آزادی جوامع اسلامی، نقش خود را به طور گسترده‌ای در شعارها و متون انقلاب‌های معاصر یافت.

۱-۳ شرح موضوع: بطور دقیق و علمی شرح داده شود

مفهوم جهاد از صدر اسلام تاکنون، همچنان محوریّت خود را حفظ کرده ولی شیوه‌ها و شرایط آن تغییراتی یافته است. در

دوره پیامبر اکرم (ص) و خلفای نخست، فتوحات نظامی گسترده‌ای صورت گرفت تا قلمرو اسلام گسترش یابد و امنیت

مسلمانان تأمین شود؛ با این حال، بسیاری از جنگ‌های صدر اسلام ماهیتی دفاعی داشت. به عبارت دیگر، غالب جنگ‌ها زمانی

رخ داد که مشرکان و دشمنان حمله یا تهدید کرده بودند و پیامبر اکرم و مسلمانان اقدام به دفاع کردند. پس از رحلت پیامبر،

سه خلیفه نخستین نیز فتوحات متعددی در شام، عراق، مصر و فارس انجام دادند. در سده‌های بعد، با تثبیت حکومت اموی و

عباسی، جنگ‌های سلفی به نسبت کاهش یافت و مفهوم جهاد بیشتر در قالب حفظ حدود اسلامی و انتشار دعوت دینی معنی

شد. در دوره امامان معصوم شیعه، چون آن حضرات خود حکومت زمامدار نداشتند، اغلب جنگ‌ها به فتوحات حاکمان سنی

منتسب شده است. پس از غیبت امام زمان (عج)، فقهای شیعه به این نتیجه رسیدند که «جهاد ابتدایی» بدون اذن امام

معصوم مجاز نیست؛ تا جایی که فقهای قبل از انقلاب اسلامی مشهوراً بر این نظر بودند که جهاد آغازگر بدون اجازه صریح امام

(عج) جایز نیست با ظهور انقلاب اسلامی و بویژه در دوران دفاع مقدس، فرهنگ جهاد و ایثار بار دیگر شکوفا شد. تحول قابل

توجه آن بود که مباحثی چون جهاد سیاسی، رسانه‌ای و مقابله با استکبار در ادبیات فقهی شیعه احیا گردید. امام خمینی (ره)

و رهبر انقلاب اسلامی، تبیین فقه حکومتی و نیاز به بازخوانی باب جهاد در شرایط جدید را مورد تأکید قرار دادند؛ از همین رو

است که پس از انقلاب تحولی در این عرصه به وجود آمد و باعث احیای فقه حکومتی و خیلی از مباحث فقهی گردید که قبلاً

مهجور واقع شده بودند. در عصر حاضر نیز با پیدایش پدیده‌های نوین، همچون جنگ‌های نامتقارن، نبرد در فضای سایبری و

تهدیدات فراملی، فهم فقهی جهاد نیازمند بررسی‌های تاریخی و بازخوانی مستمر است.

فقه جهاد در هر دو مذهب شیعه و سنی موضوعات مشترک فراوانی دارد ولی تفاوت‌های نظری و عملی نیز پدید آمده است. مطالعات تطبیقی نشان می‌دهد که هر دو مذهب در شریعت اسلامی به حکم جهاد اهمیت داده‌اند، اما «جهاد ابتدایی میان اهل سنت دارای طرفداران بیشتری در زمان حضور پیامبر (ص) بود و میان شیعیان نیز گرچه غیرمشهور است، ولی دارای پشتوانه فکری حتی در زمان ولایت مطلقه فقیه است. از منظر اهل سنت، جهاد یک عبادت بزرگ است و در فقه‌شان معمولاً جهاد ابتدایی و دفاعی را از نظر حکم فرقی نمی‌دهند؛ به گونه‌ای که جهاد در هر دو حالت و با شرایط لازم فریضه تلقی می‌شود. در فقه امامیه نیز جهاد امر مهمی است، اما به «مشروعیت و اعتبار» آن نسبت به زمان فعالیت امام معصوم وابستگی بیشتری قائل بوده‌اند. یکی از بارزترین تفاوت‌ها در مسئله «ولایت در اعلام جهاد ابتدایی» است. بر اساس آراء مشهور در فقه شیعه، بدون حضور امام معصوم یا ولی فقیه معصوم، انجام جهاد ابتدایی مشروع و واجب نیست. در مقابل، در نظام فکری سنتی اهل سنت، مشروعیت جهاد غالباً به قلمرو دولت اسلامی یا خلیفه وابسته است. از سوی دیگر، برخی تمایزات جزئی دیگر نیز وجود دارد؛ برای مثال، نحو اخذ جزیه از اهل کتاب در فقه امامیه و سنی متفاوت بیان شده است. به طور کلی می‌توان گفت که مبانی مشترکی چون اهمیت جهاد به عنوان فریضه و تقسیم آن به دو دسته دفاعی و ابتدایی میان علمای هر دو مذهب پذیرفته شده، ولی تطبیق قواعد جهاد در شرایط معاصر و نحوه «تصمیم‌گیری» بر عهده گرفتن جهاد، به‌ویژه در مذهب امامیه مبتنی بر نظریه ولایت امام و فقیه است که در مذاهب اهل سنت به شکل دیگری مطرح می‌شود.

۲-۳ سوابق دانشی: تاریخچه موضوع و سوابق نظری و دانشی موجود در این زمینه چیست و جایگاه موضوع حاضر کجاست؟

منابع اصیل در استنباط‌های فقهی شیعه و سنی به آن دسته از منابعی گفته می‌شود که در اصطلاح فقهی به کتاب و سنت شهرت دارند. نخستین منبع که کتاب نامیده می‌شود، همان قرآن کریم است. قرآن کریم به عنوان مهم‌ترین منبع احکام جهاد، آیات متعدد مرتبط با جهاد (اعم از جهاد ابتدایی، دفاعی، جهاد با نفس و...) به روش تفسیری و اصولی تحلیل شده‌اند. دیگری که به سنت شهرت دارد، در حقیقت همان منبع حدیثی است که شامل روایات معصومان (علیهم‌السلام) در فقه شیعه و اقوال صحابه و تابعین در فقه اهل سنت. نویسندگان از منابع حدیثی اصلی چون «الکافی»، «تهذیب الأحکام»، «وسائل الشیعه»، «صالح سته» و دیگر منابع استفاده کرده است.

آثار فقهی فقهای برجسته امامیه مانند شیخ طوسی، علامه حلی، محقق کرکی، شهید اول و ثانی، محقق نراقی، امام خمینی (ره)، آیت‌الله خامنه‌ای و دیگر فقهای معاصر و همچنین کتب فقهی اهل سنت مانند «المغنی» ابن قدامه، «المجموع» نووی، «بدائع الصنائع» کاسانی، «الام» شافعی و سایر منابع چهار مذهب از آن جمله محسوب می‌گردد.

در این دسته می‌توان از کتاب‌های مرتبط با فقه حکومتی، فقه رسانه، فقه فضای مجازی، مقالات پژوهشی منتشر شده در مجلات علمی - پژوهشی، گزارش‌های بین‌المللی درباره جنگ‌های سایبری، رسانه‌ای و فرهنگی برای تحلیل مصادیق معاصر بهره گرفته شده است.

۳-۳ موارد نوآوری: ضمن بیان دانش موجود، نوآوری کرسی ترویجی بطور واضح و روشن بیان شود

این پژوهش با رویکردی نوین و جامع، نه تنها به بازخوانی مبانی سنتی جهاد در فقه اسلامی پرداخته بلکه تلاش کرده است با استفاده از روش‌شناسی تطبیقی، ابعاد گوناگون این موضوع را با مقتضیات دوران معاصر، نیازهای حکمرانی اسلامی، و تحولات حوزه‌های رسانه‌ای و سایبری تحلیل کند. در این نوشتار، مهم‌ترین نوآوری‌های علمی، روشی و موضوعی این کتاب در سه محور اصلی ارائه می‌شود: نوآوری در مباحث نظری و مفهومی، نوآوری در ابعاد تطبیقی و مقارن، و نوآوری در پاسخ به نیازهای جدید عرصه‌های جهاد فرهنگی، رسانه‌ای و سایبری.

۳-۴ فرایند: فرایندی که در آن محتوای علمی حاصل شده است، شرح داده شود.

۱- مطالعه کتاب‌ها و مقالات

۲- فیش برداری

۳- ساماندهی

۴- دسته بندی مطالب و نظام‌مند کردن آنها

۵- نگارش نهایی مقاله

۴-۵ منابع: فهرست منابعی که در متن ارجاع داده شده است، آورده شود.

۱. القرآن الکریم
۲. الإمام خمینی، سید روح الله موسوی (۱۳۸۵)، تحریر الوسیلة، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
۳. امام خمینی و سایر مراجع (بی‌تا)، رساله توضیح المسائل، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم
۴. الامام الحسینی الخامنه‌ای، السید علی (۱۴۱۵) اجوبه الاستفتاءات، کویت: بی‌نا
۵. امام خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸)، رساله آموزشی، تهران: فقه روز
۶. ابن جوزی (بی‌تا)، نواسخ القرآن، بیروت: دار الکتب العلمیه
۷. ابن شدقم، ضامن (۱۴۲۰)، وقعة الجمل، قم: السید تحسین آل شیبیب الموسوی
۸. ابن شعبه، حسن بن علی (۱۴۰۴)، تحف العقول، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین
۹. ابن قدامه، (بی‌تا)، المغنی، بیروت: دار الکتب العربی
۱۰. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بیروت: دار صادر
۱۱. اراکی، محسن (۱۴۰۳)، فقه فرهنگی، ج ۱، قم: اندیشه ناب ماندگار

۱۲. اکبری، کمال (۱۳۹۲)، درآمدی بر ارتباطات و اطلاعات در اسلام، قم: دانشکده و مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما
۱۳. اکبری، کمال (۱۴۰۳)، سواد رسانه‌ای در عصر رسانه‌های نوین (ویژه امامان جماعت)، قم: دانشکده صدا و سیما قم
۱۴. آل عصفور، الشیخ حسین (بی‌تا) سداد العباد و رشاد العباد، بی‌جا: بی‌نا
۱۵. آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰)، غرر الحکم، قم: دارالکتب الاسلامیه
۱۶. البحرانی، الشیخ یوسف (بی‌تا)، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، محقق محمد تقی الایروانی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين
۱۷. بحرانی، عبدالله بن نور الله (۱۳۷۵)، عوالم العلوم و المعارف و الاحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال، قم: مدرسه الأمام مهدی (عج)
۱۸. بروجردی، ناصر (۱۳۹۲)، مهندسی فرهنگی در کلام امام خامنه‌ای، تهران: انتشارات نسیم اندیشه
۱۹. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۹۹۸م)، السنن، بیروت: دار احیاء التراث العربی
۲۰. جادوی، ابراهیم، شیروانی، مهدیه (۱۳۹۹)، راهبردهای رهبری، تهران: پرناک
۲۱. جصاص، احمد بن علی (۱۴۱۵)، احکام القرآن، بیروت: عبدالسلام محمدعلی شاهین
۲۲. جمعی از محققین (۱۳۹۲)، جهاد اقتصادی، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی
۲۳. الجوهری، أبو نصر (۱۴۰۷)، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، محقق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ چهارم
۲۴. حسینی تهرانی، سید محمد حسین (۱۴۱۸) ولاية الفقيه فی حکومت الاسلام، بیروت، دارالحجة البيضاء،
۲۵. الحلبي، يحيى بن سعيد (۱۴۰۵)، الجامع للشرایع، بی‌جا: موسسه سيدالشهداء (عليه السلام)
۲۶. حمیری، نشوان بن سعید (۱۴۲۰) شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام، بیروت، دارالفکر المعاصر،
۲۷. حویزی، عبدعلی بن جمعه (۱۴۱۵)، تفسیر نور الثقلین، قم: اسماعیلیان
۲۸. الخوئی، السيد ابو القاسم الموسوي (۱۴۰۱)، منهاج الصالحین، بی‌جا: مؤسسة الخوئي الإسلامية
۲۹. ديلمی، حسن بن محمد (۱۴۰۸)، أعلام الدين في صفات المؤمنين، قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث
۳۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق)، مفردات الفاظ القرآن، دمشق: دار القلم
۳۱. زبيدي، محب الدين (۱۴۱۴) تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزيع،
۳۲. زحیلی، وهبه (۱۹۸۱)، آثار الحرب فی الفقه الإسلامی، دمشق: دارالفکر.
۳۳. سرخسی، حمد بن احمد شمس‌الائمه (۱۹۷۱)، شرح کتاب السیر الکبیر، قاهره: صلاح‌الدین منجد،
۳۴. شافعی، محمد بن ادريس (۱۴۰۳)، الأم، بیروت: دارالمعرفة
۳۵. شروانی، عبدالحمید (۱۳۱۵)، حاشیة تحفة المحتاج، قاهره: المطبعة الحلبيّة.
۳۶. شوکانی، محمد (بی‌تا)، نیل الاوطار: شرح منتقى الاخبار من احاديث سيدالاخير، مصر: شرکه مکتبه و مطبعه مصطفى البابي الحلبي (چاپ افست بیروت)
۳۷. الشهيد الأول، محمد بن مکی عاملی (۱۴۱۰)، اللمعة الدمشقية فی فقه الإمامیة، بیروت، دارالتراث،
۳۸. الشهيد الأول، محمد بن مکی عاملی (۱۴۱۷)، الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیة
۳۹. الشهيد الأول، محمد بن مکی عاملی (۱۴۱۰)، اللمعة الدمشقية، بیروت: الدار الإسلامیة
۴۰. الشهيد الثاني، زين الدين بن علی بن احمد عاملی جُبعی (بی‌تا)، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، بی‌جا: مؤسسة المعارف الاسلامیة
۴۱. الشهيد الثاني، زين الدين بن علی بن احمد عاملی جُبعی (۱۴۱۲)، الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية، المحشّی سلطان العلماء، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

۴۲. الشيخ حر العاملي، محمد بن حسن (۱۴۱۶)، تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة، قم: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث
۴۳. الشيخ حر العاملي، محمد بن حسن (۱۴۱۸)، الفصول المهمة في أصول الأئمة (تكملة الوسائل)، قم: مؤسسه معارف اسلامي امام رضا (عليه السلام)
۴۴. الشيخ الصدوق، محمد بن علي بن بابويه القمي (۱۴۱۶)، الخصال، قم: مؤسسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين
۴۵. الشيخ الصدوق، محمد بن علي بن بابويه القمي (بي تا)، علل الشرايع، قم: كتابفروشي داوري
۴۶. الشيخ الصدوق، محمد بن علي بن بابويه القمي (۱۳۷۶)، الأمالي، تهران: كتابجي
۴۷. الشيخ الكليني، محمد بن يعقوب (۱۴۰۷ق)، الكافي، تهران: دار الكتب الاسلاميه
۴۸. الشيخ المفيد، محمد بن محمد (۱۴۱۳)، المقنعة، قم: كنز هزارة شيخ مفيد رحمة الله عليه
۴۹. الشيخ المفيد، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد (۱۴۱۳)، قم: المؤتمر العالمي لألفية الشيخ المفيد
۵۰. الشيخ الطوسي، محمد بن حسن (۱۳۸۷) المبسوط في فقه الاماميه، تهران: چاپ محمدتقي كشفي
۵۱. الشيخ الطوسي، محمد بن حسن (۱۴۰۰)، الاقتصاد الهادي الى طريق الرشاد، تهران: بي نا
۵۲. الشيخ الطوسي، محمد بن حسن (۱۳۶۵)، تهذيب الأحكام، تهران: دار الكتب الإسلامية
۵۳. الشيخ الطوسي، محمد بن حسن (۱۴۰۰)، النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى، بيروت: دار الكتاب العربي
۵۴. صدر، سيد محمد (۱۴۲۰) ما وراء الفقه، بيروت: دارالأضواء للطباعة و النشر و التوزيع
۵۵. صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴)، بصائر الدرجات في فضائل آل محمد عليهم السلام، قم: كتتابخانه عمومي حضرت آيت الله العظمى مرعشي نجفي (ره)
۵۶. طباطبائي، سيد محمدحسين (۱۴۱۷ق)، تفسير الميزان، قم: مؤسسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين
۵۷. طريحي، فخر الدين (۱۴۱۶)، مجمع البحرين، تهران، كتابفروشي مرتضوي،
۵۸. الطوسي، ابن حمزة (۱۴۰۸)، الوسيلة، إشراف السيد محمود المرعشي، قم: منشورات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي
۵۹. عاملي، ياسين عيسى (۱۴۱۳)، الاصطلاحات الفقهية في الرسائل العملية، بيروت، دارالبلاغة للطباعة و النشر و التوزيع،
۶۰. العلامة الحلي، حسن بن يوسف بن مطهر (۱۴۱۹)، تذكرة الفقهاء، قم: مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث
۶۱. العلامة الحلي، حسن بن يوسف بن مطهر (۱۴۱۱)، الرسالة الفخرية في معرفة النية، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية
۶۲. العلامة الحلي، حسن بن يوسف بن مطهر (۱۴۲۱)، منهاج الكرامة في معرفة الإمامة، بي جا: بي نا
۶۳. العلامة الحلي، حسن بن يوسف بن مطهر (۱۴۱۳)، قواعد الأحكام، قم: مؤسسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين
۶۴. عميد زنجاني، عباس علي (۱۴۲۱)، فقه سياسي، تهران، انتشارات اميركبير، چاپ چهارم،
۶۵. الفراهيدي، خليل بن احمد (۱۴۰۵)، كتاب العين، قم: چاپ مهدي مخزومي و ابراهيم سامرائي،
۶۶. فراهاني، ميرزا ابو القاسم قائم مقام بن ميرزا عيسى سيد الوزراء (۱۴۲۶) رساله جهاديه، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامي بر مذهب اهل بيت (عليه السلام)،
۶۷. فيض كاشاني، محمد محسن بن شاه مرتضى (۱۴۱۸)، النخبة في الحكمة العملية و الأحكام الشرعية، تهران، مركز چاپ و نشر سازمان تبليغات اسلامي،
۶۸. فيض كاشاني، محمد محسن بن شاه مرتضى (۱۴۰۶)، الوافي، إصفهان: مكتبة الإمام أمير المؤمنين علي (عليه السلام) العامة
۶۹. القرضاوي، يوسف (۱۹۹۷)، فقه الجهاد، قاهره: مكتبة وهبة.

از کرسی های نظریه پردازی، پژوهش‌های علمی و تخصصی
پنجمین مجمع تخصصی

باسمہ تعالیٰ

۷۰. قرطبی، محمد بن احمد (۱۴۰۵)، الجامع لاحکام القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربي
۷۱. کاشف الغطاء، جعفر بن خضر (۱۴۲۲)، کشف الغطاء عن مبهمات الشريعة الغراء، قم: بوستان کتاب
۷۲. مجلسی اول، محمد تقی (۱۴۱۴)، لوامع صاحبقرانی، قم، مؤسسه اسماعیلیان،
۷۳. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، بیروت: إحياء التراث العربي
۷۴. مجموعة من المؤلفين، المعجم الوسيط. (۲۰۰۴)، قاهره: مجمع اللغة العربية.
۷۵. المحمدي الري شهري، الشيخ محمد (بی‌تا)، میزان الحکمة، بی‌جا: بی‌نا
۷۶. مطيعی، محمد نجيب (بی‌تا)، التكملة الثانية در المجموع، بیروت: دار الفکر.
۷۷. نائینی، میرزا محمد حسین غروی (۱۴۲۴) تنبيه الأمة و تنزيه الملة، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی،
۷۸. النجفي الجواهري، الشيخ محمد حسن (۱۹۸۱)، جواهر الكلام في شرح شرائع الإسلام بیروت: دار إحياء التراث العربي
۷۹. نوروزی، محمدتقی (۱۳۸۵)، فرهنگ دفاعی-امنیتی، تهران: مرکز مطالعات و پژوهشهای مدیریت
۸۰. نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث
۸۱. الواحدي، أبي الحسن علي بن أحمد (۱۴۱۱)، أسباب نزول القرآن، المحقق کمال بسيوني زغلول، بیروت: دار الكتب العلمية
۸۲. ورام، مسعود بن عيسى (بی‌تا)، تنبيه الخواطر و نزهة النواظر (مجموعة ورام)، بیروت: دار الصعب
۸۳. وینر، نوربرت (۱۳۷۲)، استفادة انسانی از انسانها، ترجمه مرداد ارجمند، تهران: جامعه و اقتصاد
۸۴. هیکل، محمد خیر (۱۴۱۷)، الجهاد و القتال فی السیاسة الشرعیة، بیروت: دار البیارق
۸۵. یزدان‌پناه، سید یدالله (۱۴۰۱)، چیستی و نحوه وجود فرهنگی، قم: کتاب فردا.